

Laat het *los*: De multiculturele samenleving in *Los* van Tom Naegels

TIMOTHY PAREIT

Independent researcher

Laagweide 4
8560 Gullegem
Belgium

timothy.pareit@gmail.com

Let It Go: Multicultural Society in *Los* by Tom Naegels

Abstract: Although scholars in the Netherlands have already attempted to integrate literary theories on migration with the specific Dutch context, none such attempts have so far been made for Flemish literature. The current paper therefore scrutinises the novel *Los* by Tom Naegels, an (autobiographical) account of the riots in Borgerhout (Antwerp) after the murder on Islam teacher Mohamed Achrak in 2002. As the author also covered these events as a journalist, the analysis investigates the manner in which this topical matter is intertwined with the more personal story about the struggle conducted by Naegels's grandfather for euthanasia. The paper leans on Jérôme Meizoz's posture theory, which differentiates the author figure from the biographical person and the narrator. In addition, the novel is situated within the contemporary literary return towards realism and Flemish literature's negotiation of Flemish identity. By focussing on these three elements – the theme of migration, realism and Flemish identity – the paper attempts to contribute to the development of a literary theory on migration in Flanders.

Keywords: contemporary Flemish literature; genealogical novel; migration, post-post-modernism; posture theory; Tom Naegels

1. Inleiding¹

Hoewel het multiculturele thema de laatste jaren aan een opmars bezig is in de Vlaamse letteren, heeft de literaire kritiek nog maar weinig stappen gezet om internationale theorieën over migratieliteratuur aan dit nieuwe corpus te toetsen. Dat gebrek aan toetsing vanuit een minderheidsliteratuur beperkt zich niet tot Vlaanderen: literaire theorievorming over migratie wordt nog steeds gedomineerd door lezingen van Engels- en (in mindere mate) Franstalige teksten (Forsdick en Murphy 2003: 1-14; Murdoch en Donadey 2005: 1-2; Ray 2014; Forsdick 2015: 2). Toch lijken de laatste jaren steeds meer (kleine) literaturen ook hun duit in het zakje te doen. Nederland is daar een mooi voorbeeld van: Henriëtte Louwerses monografie over het werk van de Marokkaans-Nederlandse auteur Hafid Bouazza, *Homeless Entertainment* (2007), en Liesbeth Minnaards *New Germans, New Dutch* (2008) zijn twee studies die een internationaal framework over literatuur en migratie met de specifiek Nederlandse context hebben proberen te vervlechten. Bovendien merken we dat de Nederlandse commentatoren naast aandacht voor literatuur *van* migranten (in mijn vertaling van Søren Frank “migrantenliteratuur”) ook meer oog krijgen voor literatuur *over* migranten (“migratieliteratuur”; Frank 2008: 2). Dat laatste zien we bijvoorbeeld in de aandacht die Robert Vuijsjes roman *Alleen maar nette mensen* kreeg (o.a. Louwerse 2013). Vlaamse literatuur daarentegen komt in dit debat slechts mondjesmaat ter sprake en als dat al gebeurt, wordt ze vaak van haar specifiek Vlaamse context ontdaan, zoals in enkele bijdragen van Boletsi e.a. in *De lichtheid van literatuur* (2015).

In deze paper wil ik daarom deels gehoor geven aan de oproep van Boehmer en De Mul (2014) voor een Nederlandstalige postkoloniale studie. Meer bepaald wil ik aan de hand van een gevalstudie onderzoeken wat de mogelijkheden zijn om theorieën over migratieliteratuur met een specifiek Vlaamse context te integreren. Voor dat onderzoek is de keuze gevallen op *Los* van Tom Naegels. De roman verhaalt over een dertigjarige journalist – ook Tom Naegels geheten – die zichzelf als een linkse intellectueel beschouwt. Zijn grootvader, een socialist van de oude stempel die steeds meer naar het discours van de extreemrechtse partij Vlaams Blok overhelt, ligt met kanker in het ziekenhuis. Omdat de dokters op basis van de grondwet weigeren hem euthanasie te verlenen, gaat “Bompa Lorreyne” in hongerstaking tot hij door uitputting zal bezwijken. Ondertussen beweegt Tom zich als journalist tussen de gescheiden gemeenschappen van Vlaamse volkmensen (in de roman min of meer vereenzelvigd met VB’ers) en allochtonen in Borgerhout. De situatie wordt er erg gespannen als de allochtone

¹ Dit artikel werd geschreven als masterscriptie binnen de opleiding literatuurwetenschappen (KU Leuven, UGent, UAntwerpen en VUB). Graag wil ik mijn promotor, Bart Vervaeck, bedanken voor zijn grondige lezing en kritische kanttekeningen.

gemeenschap na de moord op islamleraar Mohamed Achrak massaal de straat optrekt. Tussen dat alles door, heeft Tom ook nog eens een relatie met de Pakistaanse Nadia, die nog maar net in het land is. Deze drie verhaallijnen smelten in *Los* samen tot een hoogstpersoonlijke kijk op multicultureel Vlaanderen.

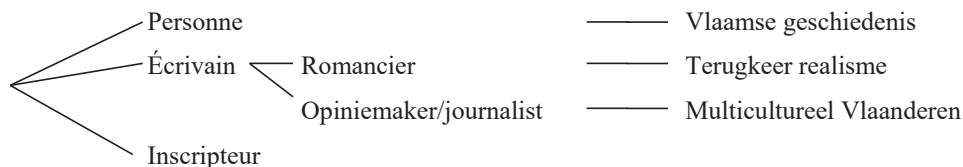
Naegels' roman trok de aandacht van de Vlaamse en Nederlandse pers vanwege de hoge actualiteitswaarde. Als journalist en opiniemaker voor onder andere *Het Laatste Nieuws* en *De Standaard* had de auteur al uitvoerig bericht over de multiculturele samenleving en de moord op Mohamed Achrak (bv. Antonissen en Naegels 2002: 18). *Los* had dus van meet af aan een hoog autobiografisch gehalte dat in het oog sprong. Dat de (objectieve) journalist nu de subjectieve kaart trok, zorgde er volgens de critici voor dat de roman zich op het kruispunt tussen autobiografie en actualiteit bevond (Cloostermans 2005; Hellemans 2005; Overstijns 2005). Private en publieke persoon lijken in het hoofdpersonage samen te vallen. Deze persoonlijke reflectie op de actualiteit leverde de auteur echter ook kritiek op vanuit de allochtone gemeenschap. Abou Jahjah, de voorman van de Arabisch-Europese Liga die ook een rolletje speelt in *Los*, liet drie jaar na publicatie weten *not amused* te zijn met de manier waarop hij en zijn vereniging geschetst worden. Schrijfster en werkneemster bij het Centrum voor Gelijkheid van Kansen en Racismebestrijding Rachida Lamrabet verweet Naegels dan weer dat hij in *Los* het racisme van de volksmens te zeer vergoelijkte. "Ik deel het geloof van Tom Naegels niet dat vooroordelen en clichés over de gekleurde medemens onschuldig zijn" (Lamrabet 2008: 44). Naegels verweerde zich door *Los* literair als een "sociale roman" te situeren: "Een goede sociale roman veroordeelt niet en schrijft niet voor; hij toont" (Naegels 2008: 26).

Zoals Sara De Mul (2008) in een replek echter al heeft aangegeven kan men van literatuur niet zomaar zeggen dat ze de werkelijkheid simpelweg "toont." Literatuur *creëert* de werkelijkheid die ze weergeeft (zie ook Montessori, Lange en Schuman 2012: 76; Laclau 1990: 82). Zeker bij Naegels lijkt het zinvol *Los* als een interventie in debatten omtrent multicultureel Vlaanderen te situeren. Als journalist was de auteur immers al nauw betrokken bij de berichtgeving en beeldvorming rond dat onderwerp. Cloostermans (2005: 7) merkte op dat *Los* veel ontleent aan de journalistieke artikels die Naegels voor verschillende kranten schreef. Door in *Los* de autobiografische modus in te schakelen (waarbij private en publieke persoon samenvallen in de hoofdfiguur) krijgen we dan de "[...] individualisering van een maatschappelijk thema [...]" (Overstijns 2005: 20). Die individualisering bestaat er vooral in de impact van de multiculturalisering op een blanke, Vlaamse man uit de middenklasse te bestuderen. Net als De Mul (2015: 25, 32) wil ik daarom *Los* analyseren vanuit de vraag wat het betekent om Vlaming te zijn in een tijd van migratie. Waar zij echter *Los* als egodocument beschouwt, ben ik eerder geïnteresseerd in de interactie tussen het publieke,

journalistieke discours omtrent multiculturaliteit en het intiemere, literaire discours. In dat eerste verhoog wordt meestal een eenvoudige oppositie gecreëerd tussen 'autochtonen' (Vlamingen) en 'allochtonen' (niet-Vlamingen), terwijl het tweede volgens Cloostermans (2005: 7) "[...] een beeld van een maatschappij [schetst] die veel verdeelder is dan wij denken."

Om deze roman zowel in zijn literaire als extraliteraire context te situeren, doe ik in het vervolg van deze paper een beroep op de drie gestalten van de auteur zoals beschreven door Jérôme Meizoz. Hij tracht immers een samenhang te vinden tussen "[...] des effets de texte et des conduites sociales" (Meizoz 2007: 21). Met andere woorden, de manier waarop de schrijver zichzelf in de tekst presenteert en de manier waarop hij zichzelf daarbuiten (in de media, essays, opiniestukken e.d.) gestalte geeft (Meizoz 2007: 22-23). Daarom onderscheidt hij de *personne* (biografische persoon) van de *écrivain* (auteur) en de *inscripteur* (verteller). Zo kan men bijvoorbeeld voor de *Max Havelaar* een verschil maken tussen respectievelijk Eduard Douwes Dekker, Multatuli en Max Havelaar (Ham 2015: 35). Voor *Los* vinden we op die manier een verteller-hoofdpersonage Tom Naegels, een biografische persoon wiens socialistische grootvader stervende is en die een relatie heeft gehad met een Pakistaanse immigrante, en een *écrivain* die we in deze specifieke casus verder kunnen opsplitsen in een *romancier* (die zichzelf via essays in literaire tijdschriften situeert) en een *opiniemaker/journalist* (die via de pers meewerkt aan de beeldvorming over multicultureel Vlaanderen).

Wanneer in *Los* de categorieën van de *personne*, *écrivain-romancier* en *écrivain-opiniemaker* door de autobiografische modus samenvallen in de *inscripteur*, brengen de eerstgenoemde elk hun eigen geschiedenis met zich mee. Daardoor komen complexiteiten die anders gescheiden blijven met elkaar in contact: als journalist schrijft Naegels in zijn artikels over de multiculturele samenleving niet over zijn socialistische familiegeschiedenis en de spanningen met katholieke Vlamingen die daaruit voortvloeien, maar in *Los* kan hij dat door de versmelting van *personne* en *écrivain* in de *inscripteur* wel. Bovendien verweeft de romancier in hem deze verhalen met bepaalde conventies die eigen zijn aan de Vlaamse literatuur. Dat kan ons helpen de interactie tussen migratieliteratuur en conventies van de Vlaamse letteren beter te doorgronden. In wat volgt, zal ik daarom eerst de Vlaamse geschiedenis (van het socialisme) koppelen aan de modus van de genealogische roman zoals getheoretiseerd door Elke Brems en vervolgens de verbanden duiden tussen Naegels' werk als opiniemaker over multicultureel Vlaanderen en de terugkeer van het realisme in de hedendaagse letteren.

Figuur 1. De posturetheorie toegepast op *Los*

2. *Personne*: Vlaamse identiteitsvorming en de genealogische roman

In “Towards a Neerlandophone Postcolonial Studies” (2014) formuleren Elleke Boehmer en Sarah De Mul de eerste richtlijnen voor een postkoloniale literatuurstudie in de Lage Landen. Voor Vlaanderen moet de theorie over postkolonialen en migranten volgens hen interageren met de lokale “[...] subnational tensions among the different, often divided language communities and the difficult development of the federal nation-state [...]” (Boehmer en De Mul 2014: 69). Dat sluit aan bij de verzuchtingen die Arnaut e.a. in een opiniestuk voor *De Standaard* van 9 november 2004 neerschreven. Daarin bekritiseren de onderzoekers “de mythe van het cultureel homogeen Vlaanderen” (Arnaut et al. 2004: 25). In debatten over multicultureel Nederlands-België gaat men volgens hen steeds uit van een duidelijke oppositie tussen autochtonen enerzijds en allochtonen anderzijds. Deze simpele tegenstelling doet echter tekort aan de interne verschillen die de Vlaamse gemeenschap kenmerken: “Pogingen om de geschiedenis te herschrijven verdoezelen [...] de diversiteit van het verzuilde Vlaanderen [...]” (Arnaut et al. 2004: 25). Naast politiek-ideologische verschillen, wijzen de auteurs ook op de genderongelijkheden die de autochtone cultuur nog steeds doorklieven. Dat is interessant omdat vrouwenrechten in de strijd om culturele superioriteit een vorm van symbolisch kapitaal vormen, waarmee Vlamingen hun hogere graad van beschaving affirmeren (Bracke en De Mul 2009: 68). Men gaat er daarbij vaak kritiekloos vanuit dat gelijke rechten tussen man en vrouw in de Vlaamse maatschappij verworven zijn en de verdrukking van vrouwen enkel nog in allochtone kringen voorkomt (Arnaut et al. 2004: 25). Dat gaat echter voorbij aan verschillende vormen van seksisme die inherent blijven aan de autochtone cultuur.

Ook wanneer we de Vlaams(-Belgische) geschiedenis diachroon bekijken valt weinig te merken van een homogeen Vlaamse cultuur. Anno 1830 splitste België zich af van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Katholieken en Franstalige liberalen hadden hun buik vol van de Nederlandse politiek van de

protestantse koning Willem III. Hoewel ook de katholieke en liberale visies op mens en staat ver uit elkaar lagen, zorgde de constante dreiging uit het noorden ervoor dat beide partijen samenwerkten om het voortbestaan van de prille staat te vrijwaren – een periode bekend als het *unionisme*. Pas nadat Nederland de opstandige provincie in 1839 officieel erkende en de externe dreiging aldus wegbeide, kwamen interne spanningen tussen katholieken en (vrijzinnige) liberalen weer op het voorplan. Medio de jaren tachtig van de 19^e eeuw rukte daarnaast ook nog eens de socialistische arbeidersbeweging op. Voortaan zouden alternerende coalities tussen katholieken, liberalen en socialisten het land moeten regeren. In een poging kiezers aan zich te binden, sloegen de politieke partijen vervolgens hun tentakels uit over het dagelijkse leven. Zeker na de Eerste Wereldoorlog probeerde men de massa zoveel mogelijk te sturen (Gerard 2006: 989). Dit proces – dat men de *verzuiling* is gaan noemen – bereikte een hoogtepunt tussen 1930 en 1960, wanneer politieke ideologieën de mens van de wieg tot het graf trachten te omspannen: er zijn katholieke/liberale/socialistische ziekenfondsen, ziekenhuizen, kranten, scholen, verenigingen etc. die leden willen afschermen van “andersdenkenden” (Huyse 2003: 41). Die “andere” leerde men bijgevolg voornamelijk kennen door de stereotiepe beeldvorming van de eigen zuil (Huyse 2003: 41). Tegenstellingen tussen politieke ideologieën werden zo ten top gedreven.

Het systeem van de verzuiling raakte vanaf de jaren zestig in verval. Zeker aan katholieke zijde brokkelde de organisatie af na het Tweede Vaticaans Concilie, dat besliste dat politiek pluralisme onder katholieken niet langer bestreden moest worden (Huyse 2003: 142-145). Katholieken die elke zondag naar de ochtendmis trokken, konden zich voortaan vrij voelen op een andere partij dan de katholieke te stemmen. Ook initiatieven die aan de zuilen verbonden waren, konden vanaf dan steeds meer op zelfstandige basis opereren. Een krant als *De Morgen*, die in de schoot van de socialistische zuil ontstond, gaat vandaag de dag nog altijd voor ‘links’ door, maar hoeft niet langer kritiekloos de standpunten van de socialistische partij over te nemen. Een partij die volgens Bambi Ceuppens garen heeft gesponnen bij deze ontzuiling is het Vlaams Belang (vroeger: Vlaams Blok). Ongeveer gelijktijdig met de ontzuiling kende Vlaanderen immers de eerste migratiestromen. Beide fenomenen botsten met de “*kerktorenmentaliteit*” die Nederlandstalig België typeert, waarbij mensen een grote verbondenheid voelen met personen uit hun *directe* omgeving (Ceuppens 2006: 152, 162). Terwijl traditioneel links haar aandacht verschoof naar nieuwe minderheden als allochtonen en homoseksuelen, pikte het VB succesvol in op een gevoel van onthechting bij de lokale bevolking, die zich in de steek gelaten voelde door traditionele politici (Ceuppens 2006: 162). Het politieke landschap wordt zo verder gecompliceerd, aangezien het VB ontevreden kiezers van klassieke partijen

wegkaapte. Hoewel vereenvoudigd met het oog op de onderstaande romananalyse, toont het bovenstaande verhaal dat Vlaanderen van oorsprong politiek en ideologisch allesbehalve eenduidig is.

De complexiteit rond Vlaamse identiteitsvorming heeft vaak haar neerslag gevonden in de lokale letteren. In een “Enquête over de stand van zaken in de Vlaamse literatuur” merkt Tom Naegels op dat Vlaamse auteurs veel meer begaan zijn met vragen over culturele identiteit dan hun Nederlandse collega’s: “De Vlaamse literatuur is dominant Vlaanderen-gericht [...] geboeid [...] door het eigen land, de eigen taal, de eigen identiteit. Veel Vlaamse schrijvers thematiseren Vlaanderen [...]” (“Enquête over de stand van zaken in de Vlaamse literatuur” 2001: 628). Dat is een opvatting die Elke Brems ook in de literaire kritiek ziet terugkeren: *typisch Vlaamse literatuur* gaat volgens veel recensenten over afstamming, waarbij de afkomst van het hoofdpersonage vaak hand in hand gaat met die van de Vlaamse samenleving (E. Brems 2006: 298). Het gaat hierbij niet om een specifiek genre, maar om een discoursmodus die in allerlei Vlaamse romans te vinden is (E. Brems 2006: 299). Brems noemt boeken die aan dit patroon voldoen “genealogische romans.”² Kenmerkend is de rol die de geschiedenis en het verleden (of tenminste toch de herinnering daaraan) spelen als basis voor de contemporaine identiteit (E. Brems 2011: 75).

[The genealogical novel] is literature in which the (often autobiographically inspired) narrators try to reconstruct their roots through childhood memories. The narrators trace and define the ties with their relatives, their commitment to their birthplace, their region, their village, their attitude towards their language, their education and their religion. This personal quest is strongly linked to the characterization of the society they grew up in. (E. Brems 2011: 77)

Romans van Vlaamse reuzen als Boon en Claus kunnen ter illustratie dienen. *Het verdriet van België* draait bijvoorbeeld rond de jeugdherinneringen van de verteller, die samenhangen met de Vlaamse geschiedenis omtrent de collaboratie.

Aangezien herinneringen een cruciale rol spelen in de genealogische roman, besteed ik ten slotte kort aandacht aan enkele inzichten uit de geheugenstudies. Pierre Nora maakt een onderscheid tussen de statische “geschiedenis,” “[...] the reconstruction, always problematic and incomplete, of what is no longer,” en dynamische herinneringen, “[...] in permanent evolution, open to the dialectic of remembering and forgetting [...]” (Nora 1989: 8). De geschiedenis biedt als stabiele versie van het verleden een basis voor het ontwikkelen van nationale identiteit (Torres 2002: 98-99). Aldus helpt een bepaalde geschiedenis een bepaalde

² Brems is zeker niet de eerste die dit patroon opmerkt. Ook andere commentatoren, zoals Vlasselaers (1990: 145) en Couttenier (1999: 61), wijzen al op verbande tussen Vlaamse literatuur, identiteit en het verleden. Het model van Brems is echter bijzonder bruikbaar voor hedendaagse(re) literatuur.

bevolkingsgroep onder een nationale noemer te verzamelen en te differentiëren van andere bevolkingsgroepen (Bell 2003: 70). Herinneringen daarentegen zijn dynamischer en onttrekken zich meer aan het grote overkoepelende verhaal van de geschiedenis. Vandaar ook dat ze veel productievere vormen kunnen aannemen. Michael Rothberg wijst op het potentieel van “[...] memory as *multidirectional*: as subject to ongoing negotiation, cross-referencing, and borrowing; as productive and not privative” (Rothberg 2009: 3). Verschillende herinneringen kunnen in het heden samenkomen en zo onverwachtse verbanden tot stand brengen (Rothberg 2013: 372). In haar poëzie evocert Sylvia Plath bijvoorbeeld de herinnering aan de Holocaust om de onderdrukking van vrouwen aan te klagen. Rothberg positioneert deze nieuwe verbanden op twee assen: die van de *vergelijking* (gaande van gelijkstelling tot differentiatie tussen de herinneringen) en die van het *politieke affect* (gaande van solidariteit tot concurrentie) (Rothberg 2011: 525). Dat creëert een fijnmazigere benadering voor de wijze waarop herinneringen in context functioneren.

3. *Écrivain*: terugkeer van het realisme

De bovenstaande achtergronden trachten *Los* te situeren binnen een bijna ‘mythische’ visie op de Vlaamse literatuur. Ze gaan uit van een soort transcendentiaal karakter, een onveranderlijke kern, die geschriften van Vlaamse auteurs zou kenmerken. Alhoewel veel commentatoren deze visie deels onderschrijven (zie “Enquête over de stand van zaken in de Vlaamse literatuur” 2001), is het natuurlijk onzinnig te beweren dat de Vlaamse letteren sedert Claus en Boon amper zouden veranderd zijn. Zoals Elke Brems al aangaf is de genealogische roman een discoursmodus die in allerlei genres en periodes te ontwaren valt. In deze paragraaf situeren we *Los* – en meerbepaald de *écrivain-romancier* Naegels – dan ook binnen zijn eigen tijdsbestek. Wanneer Hugo Brems (2006) in het laatste deel van de *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur: Altijd weer vogels die nesten beginnen*, de recentste prozawerken tracht te overschouwen, merkt hij dat de periode van de grote postmoderne vormexperimenten voorbij lijkt. De literaire oogst van de laatste jaren schijnt weer veel realistischer van aard (H. Brems 2006: 645). Daarmee beschrijft Brems een tendens die literatuurtheoretici in de hele westerse wereld bespeuren. Volgens McLaughlin (2004: 66-67) speelt zich bij contemporaine auteurs een verschuiving af, waarbij de nadruk op spelen met taal en narratieve conventies plaats ruimt voor de representatie van een herkenbare sociale wereld. De autonomie van de tekst moet wijken voor vormen van sociaal engagement (Vaessens 2009: 200-201). Dat betekent niet dat het postmodernisme geen sporen nalaat in deze nieuwe werken: de meeste commentatoren merken op

dat de ‘postpostmodernen’ een zeker wantrouwen blijven koesteren ten opzichte van het potentieel van taal om de wereld objectief weer te geven (bv. H. Brems 2006: 645). In tegenstelling tot wat Vervaeck (2014: 92) beweert, wordt het “doxa” van de werkelijkheid helemaal niet meer als van zelfsprekend beschouwd. Men is er zich terdege van bewust dat taal eerder ‘de werkelijkheid’ vormgeeft in plaats van ze weer te geven (H. Brems 2006: 645). De nieuwe stroming houdt dus vast aan bepaalde postmoderne ideeën, terwijl het breekt met andere (Doyle 2017: 260). Vervaeck (2014: 89) heeft echter wel gelijk als hij schrijft dat “personages van vlees en bloed” weer de boventoon voeren. In de hedendaagse literatuur staat de mens inderdaad opnieuw centraal, evenals vragen over moraliteit en de gemeenschap (Doyle 2017: 260-262; McLaughlin 2004: 67).

Het literaire werk van Tom Naegels kan binnen de verschuiving van het postmodernisme naar het postpostmodernisme gesitueerd worden. In zijn literaire manifesten, “Een hypertext van stereotypen” (1998) en “De neurose van de serial killer” (1999), omschrijft Naegels (1998: 128) zijn eigen verhalen nog als surreëel. Met die beschrijving probeert hij zichzelf te differentiëren van de zogenaamde “generatie x,” die de tijdgeest van de jaren negentig tot uitdrukking bracht. Het symbool van deze generatie is volgens Naegels de seriemoordenaar, “het waanzinnige, ontheemde, asociale individu” (Naegels 1999: 41): personages aan de rand van de samenleving zijn schering en inslag. De auteur beklagt zich over de haast dogmatische nadruk op een bepaald tijdsbeeld in de literaire productie van de jaren negentig. Vorm (o.a. Engelse *code switching*) en inhoud (jonge, marginale personages) gaan volgens hem dwangmatig samen (Naegels 1998: 125). Als tegengif promoot hij de idee “[...] honderdduizend tegengestelde boeken [te] schrijven, allemaal van deze tijd, maar geen enkel symptomatisch” (Naegels 1998: 130). Hij wil dezelfde vorm voor uiteenlopende onderwerpen kunnen gebruiken en eenzelfde onderwerp in verschillende stijlen vatten. Daarnaast verzet Naegels zich tegen het marginale individu als vertegenwoordiger van zijn tijd. Volgens hem betreft het hier enkel een literair topos en geen waarachtige uitdrukking van de maatschappelijke perikelen (Naegels 1999: 44). Hij pleit er dan ook voor weer “politieke romans” te schrijven, waarin de nadruk verschuift van het marginale individu naar het collectief of de manier waarop het individu in een maatschappij is ingebed (Naegels 1999: 42). Op die manier zet Naegels zichzelf af tegen de literaturopvattingen van zijn tijd.

Bij de publicatie van *Los* enkele jaren later, slaat de auteur echter een heel andere toon aan. Hij is dan reeds enige tijd een bekend journalist en opiniemaker en brengt zijn vijfde boek op de markt. Heel wat recensenten merken op dat Naegels met deze nieuwe roman een eigen stem heeft gevonden (o.a. Overstijns 2005; Mulders 2005) en ook de auteur zelf onderschrijft in verschillende artikels dat oordeel. In een interview met Jeroen de Preter geeft Naegels aan dat hij nu

pas weet “[...] hoe en waarover [hij] moet vertellen” (De Preter 2005: 4). Ook in gesprek met Frank Hellemans klinkt het: “Ik durf nu, na twee romans en een verhalenbundel, eindelijk voluit te zeggen wat ik te zeggen heb” (Hellemans 2005: 62). Hij heeft het dogmatische tijdsbeeld van de jaren negentig ingeruild voor iets nieuws, waaraan hij wil vasthouden. De nieuwe inhoud die Naegels aanboort, is de multiculturele samenleving en de stijl die hij daarvoor gebruikt, noemt hij zelf “journalistiek” (De Preter 2005: 4). In een bespreking van Naegels’ oeuvre, beschouwt ook Rymenants *Los* als een mijlpaal. Het boek biedt een synthese van verschillende ontwikkelingen in Naegels’ werk, waarbij het vooral opvalt hoeveel concreter de setting en thematiek zijn geworden sinds het debuut (Rymenants 2006: 6). De nieuwe roman handelt immers over actuele gebeurtenissen en verhaalt over bestaande figuren. Dat geeft nogal wat aanleiding tot kritiek (onder andere van Abou Jahjah en Rachida Lamrabet) en deze dwingt Naegels ertoe drie jaar na publicatie een soort nieuw literair manifest te schrijven. “Opstand van een personage” weerlegt kritiek over racisme door *Los* een “sociale roman” te noemen, die “[...] de focus [legt] op de ervaringen en de ontwikkeling van mensen van [z]ijn eigen leeftijd [...]” (Naegels 2008: 26). Vandaar ook dat Naegels zijn eigen boek een “generatieroman” noemt.

De metamorfose lijkt zo compleet. Waar de auteur een goed decennium eerder nog alles in het werk stelde om te ontsnappen aan de beperkingen die een label als “generatie x” met zich meebracht, bestempelt hij nu zijn eigen creatieve hoogtepunt als een “generatieroman.” Naegels voelt zelf aan dat hij een “inhoudsgedreven schrijver” is geworden (De Preter 2005: 4). Dat wil niet zeggen dat hij zijn lezer met alle geweld een bepaalde boodschap wil opdringen. Al voor de eeuwwisseling verwoordde de schrijver zijn afschuw voor dergelijke literatuur (Naegels 1999: 43) en ook in zijn repliek uit 2008 blijft hij erbij dat een goede sociale roman de werkelijkheid toont zoals ze is en niet zoals ze moet zijn (Naegels 2008: 26). Daaruit mag men echter niet afleiden dat hij de werkelijkheid als eenduidig beschouwt. In zijn wederwoord benadrukt hij dat *Los* de werkelijkheid vanuit één specifiek perspectief schetst en dat er andere romans nodig zijn om dat perspectief bij te stellen. Het is net om dat ene perspectief dat alles draait: Naegels vertelt de ervaringen van één bepaalde groep in conflict met andere sociale groepen. In dat opzicht kan *Los* gelezen worden als een vervulling van zijn eerste essays: daarin riep hij immers op personages binnen hun sociale context te plaatsen (Naegels 1999: 43-44). Hij wil niet vertellen over het marginale individu, maar over de maatschappij. Om dat te bewerkstelligen, heeft hij in *Los* zichzelf als personage genomen: “De autobiografische vertelwijze is mijn manier om op zo’n concrete, directe manier die thema’s te kunnen behandelen” (Naegels in Hellemans 2005: 62).

4. *Inscripteur*: het politieke wordt persoonlijk

De introductie van de auteur als personage brengt echter een zekere gelaagdheid met zich mee. Binnen de academische wereld bestaat namelijk de conventie auteur en verteller/hoofdpersonage zo goed mogelijk gescheiden te houden, al is dat onder andere bij autobiografische geschriften niet altijd zo vanzelfsprekend (Herman en Vervaeck 2005: 24). De drie gedaanten van de auteur – *personne*, *écrivain* en *inscripteur* – lijken in *Los* immers samen te vallen. Doordat het hoofdpersonage van de tekst ook Tom Naegels heet en bovendien nog eens hetzelfde beroep – journalist – uitoefent, nodigt het boek ertoe uit de ‘echte’ en fictionele Tom Naegels te vergelijken. Wanneer we dat in deze roman voor de *personne* doen, vallen meteen heel wat interessante gelijkenissen en verschillen op. Bij de gelijkenissen is er natuurlijk vooreerst de overeenkomst in naam en beroep, maar in meerdere interviews wees Naegels ook op de authenticiteit van zijn verhaal. In een gesprek met Roox, bijvoorbeeld, vertelt hij over zijn vrijzinnige, socialis­tische familie, over zijn moeder die schooldirectrice is en over de protestmarsen waar hij als kind aan deelnam. Zowel de interviewer als de geïnterviewde lijken geen echt onderscheid te maken tussen auteur en verteller (Roos 2005: 15-16). Toch zijn er aanwijzingen dat niet alles even waarheidsgetrouw is. Zo leert de opdracht van het boek dat Naegels’ grootvaders in werkelijkheid andere namen hadden. In “Opstand van een personage” bekent de auteur dat veel op waar­gebeurde feiten gebaseerd is, maar dat hij evenzeer de vrijheid heeft genomen bepaalde scènes te verzinnen en verhalen die in de tijd verder uit elkaar lagen samen te voegen (Naegels 2008: 26). (Zo had de echte Naegels zijn affaire een jaar na het overlijden van zijn grootvader en niet in de aanloop ernaar.)

Dat niemand zich grote zorgen maakte over de waarachtigheid van de au­teurs persoonlijke wedervaren, had waarschijnlijk te maken met het feit dat Naegels niet zozeer bekend was als een private figuur, maar als opiniemaker. Hier betreden we het domein van de *écrivain*. In het specifieke geval van Nae­gels kan deze in twee onderdelen worden gesplitst. Een eerste is de *romancier*: Naegels had al een aantal romans op zijn naam staan, iets waar ook de ver­teller van *Los* naar verwijst. Verschillende recensenten situeerden het nieuwe boek dan ook binnen het voorgaande oeuvre, maar zoals Mark Cloostermans (2005: 7) terecht opmerkt is het aantal mensen die zijn voorgaande romans ge­lezen hadden niet bijster groot. Veel interessanter is daarom Naegels’ reputa­tie als journalist. Bij verschillende kranten had hij vooral berichtgeving over de multiculturele samenleving naar zich toegetrokken. In 2004 verzorgde hij onder andere nog het kerstessay van *De Standaard* over de opmars van rechts. De in­leiding tot de vier delen vermeldde telkens dat Naegels “[...] enkele idées reçues van het nieuwe eenheidsdenken [wil] be- en tegenspreken” (Naegels 2005a: 48).

Naegels identificeert zich via de 'wij'-vorm expliciet met de voorstanders van het multiculturalisme en bekritiseert het stigmatiserende discours van het Vlaams Blok (Naegels 2005a: 48-50). In *Los* laat hij zijn alter ego door collega's dan ook (ironisch) "de grote linkse filosoof" noemen (Naegels 2005c: 137). Als we verder in zijn journalistieke werk graven, vinden we eveneens artikels over de AEL en de rellen in Borgerhout. Eén daarvan – "Groeten uit Borgerhout!" (Naegels 2002b) – blijkt zelfs als basis te hebben gediend voor een scène in een Borgerhouts volkscafé: flarden interviews worden letterlijk overgenomen of vermengd met dialogen uit andere verslagen. Zijn roman lijkt inderdaad een soort 'best of' van zijn eerdere werk (Cloostermans 2005: 7).

Als *Los* in zekere zin niet veel meer is dan een doorslagje van Naegels' journalistieke artikels, dan zit de relevantie van de roman verscholen in de verteller-hoofdfiguur (de *inscripteur*), die zich op het snijvlak tussen de private biografische persoon en de publieke opiniemaker bevindt. *Los* vertelt de verhalen achter de krantenartikels. Reeds in de openingsscènes wordt gealludeerd op de beperkingen die de journalistiek met zich meebrengt. Tom krijgt de opdracht een artikeltje te schrijven over een uit de hand gelopen burenruzie – iets wat ook de auteur Naegels (2002a) ooit moest doen. Hij beslist de twee partijen tegen elkaar af te zetten: "Oud – jong, donker – zon, boos – blij, boekhouder – designer, profiterole – meringue. [...] Hoe simpel het leven in deze stad [...]" (Naegels 2005b: 20-21). Het krantenartikel wordt hier gezien als een verhaal van vereenvoudigde tegenstellingen. Dat ontdekt Tom ook elders, wanneer hem gevraagd wordt een verslag te schrijven over "Mohammed met de megafoon," een man die de onlusten in Borgerhout geluwd zou hebben door de jongeren toe te spreken. Wanneer Tom echter ontdekt dat in werkelijkheid niet één, maar zes mannen de massa tot bedaren brachten, verplicht de redactie hem toch de eenvoudigere versie te schrijven.

Los kan dus gelezen worden als een poging de verschillende artikels die Naegels eerder schreef vanuit hun journalistieke context (de publieke sfeer) naar een literaire context (de meer private sfeer) te verplaatsen. Er zijn nog andere voorbeelden van een dergelijk procedé te vinden. De roman lijkt een beetje op een plakboek, waarin de auteur naast bewerkingen van zijn columns en krantenartikelen ook liedjes, wedstrijdformulieren enzovoort heeft opgenomen. Een interessant voorbeeld zijn enkele passages over euthanasie die het hoofdpersonage uit de grondwet overneemt en zelf annoteert. Hij overloopt de verschillende voorwaarden waaraan zijn grootvader in de regel moet voldoen om voor levensbeëindiging in aanmerking te komen en geeft daarbij telkens zijn eigen overpeinzingen over hun specifieke geval. Daaruit blijkt al gauw dat er een grote discrepantie bestaat tussen de wettekst en de concrete ervaring. Wat Toms terminale grootvader ervaart als "ondraaglijk fysiek lijden dat niet gelenigd kan

worden” is niet hetzelfde als wat de wet daaronder verstaat. De wet bekijkt het lijden immers als een abstract fenomeen en geeft zich daarbij geen rekenschap van de individuele emoties die ermee gepaard gaan, zoals woede, verdriet en schaamte omtrent allerlei fysieke ongemakken (Naegels 2005b: 42-43). Blijkbaar zijn er binnen het officiële (wettelijke) discours over euthanasie grote tekortkomingen wanneer die getoetst wordt aan de eigenlijke ervaring.

Op die manier brengt Naegels discoursen uit de publieke sfeer binnen in de private sfeer, om ze daar aan de praktijk te onderwerpen. Alhoewel hij zijn eigen persona en familie in het verhaal betreft, blijft *Los* zich aldus bekommeren om het maatschappelijke (zie ook Hellemans 2005: 62). In de analyse die hieronder volgt, gaat de aandacht uit naar de manier waarop dit procedé werkt voor het migrantenthema en de artikelen die de *écrivain-opiniemaker* Naegels daarover schreef. We bestuderen daarbij vooral de dynamiek die ontstaat doordat in de verteller de opiniemaker (het publieke domein) en een autobiografisch persoon (het private domein) samenvallen.

5. Vlaanderen na de verzuiling

In hun pleidooi in *De Standaard* plaatsen Arnaut e.a. (2004: 25) vraagtekens bij het homogene beeld dat de Vlaamse Beweging van Vlaanderen tracht te scheppen. Volgens de auteurs is dat niet enkel een aanfluiting van de huidige multiculturele werkelijkheid, maar ook van de ideologische diversiteit die Vlaanderen historisch kenmerkt. Die diversiteit is een aspect dat zeker naar voren komt in *Los*. Als verslaggever is Tom voornamelijk bezig met de tegenstellingen tussen autochtonen en allochtonen – wat al heel snel zou kunnen leiden tot de homogenisering van Vlaanderen waar Arnaut e.a. voor waarschuwen – maar het verhaal van zijn stervende grootvader brengt overduidelijk de verdeeldheid van de Vlaamse samenleving vroeger en nu in beeld. Bompa Bob Lorreyne is de verpersoonlijking van het Vlaamse socialisme: “Het socialisme, dat was bompa” (pg. 29). Ook aan zijn nazaten heeft hij zijn politieke voorkeur doorgegeven: zowel moeder Naegels (Bobs dochter) als Tom zijn vrijzinnig. Ze streven mee naar “[...] een vrijzinnig Vlaanderen, ontworsteld aan de beknottende obscurantistische greep van welke godsdienst dan ook [...]” (pg. 44). Bijgevolg zijn klassieke symbolen van de strijd om laïcisering – zoals onderwijs, abortus en euthanasie – de belangrijkste thema’s in huis. De toestand van Toms grootvader heeft zeker van euthanasie een relevant onderwerp gemaakt, waarrond de aloude strijd tussen katholieken en vrijzinnigen zich verder ontspint: de familie Naegels-Lorreyne ijvert voor het recht op waardig sterven, daarin naar eigen zeggen gedwarsboomd door conservatieve katholieken.

Tegelijkertijd compliceert de verteller dit traditionele beeld van een verzuild Vlaanderen dat in totaal gescheiden werelden leeft. Het hedendaagse Nederlands-België dat hij schetst, is een wereld waarin de ontzuiling al hard heeft toegeslagen. Zo heeft de socialistische partij afstand gedaan van de Volkshuizen en verschillende coöperatieven (pg. 32). *De Morgen* is al lang niet meer de oersocialistische krant die ze ooit was (pg. 34) en de grote namen van weleer – Achille Van Acker, Camille Huysmans, Emile Vandervelde, mannen waar Bob Lorreyne naar opkeek – zijn vervangen door Bob Cools en Patrick Janssens, die zich volgens Bompa liever bekommeren om de rechten van homoseksuelen dan om de gewone volkswens (pg. 27). Ook de Europese integratie draagt ertoe bij dat het socialisme verder wordt uitgehold (pg. 32). Bovendien wijst de verteller erop dat in de verstedelijkte samenleving de sociale cohesie verloren is gegaan. Mensen spreken elkaar aan met “mevrouw” en “buurman,” maar komen niet langer spontaan bij elkaar over de vloer (pg. 17-18). De enigen die nog voornamen bij de vleet kennen, zijn socialistische politici (pg. 35). Met inhoud heeft hun ideologie kennelijk niet veel meer te maken. “Wat betekent het anders, uit een rode familie komen? Economisch: niets meer. Sociaal: weinig” (pg. 48). De partij die Bompa zo na aan het hart lag, is tot een lege doos geworden.

Daarnaast countert Naegels de harde tegenstellingen tussen katholieken en socialisten, “[d]e twee grootste autochtone subculturen [...]”, binnen de hedendaagse samenleving (Naegels 2005b: 57).³ Dat doet hij vooral aan de hand van het euthanasiethema, dat normaliter een duidelijk contrast veronderstelt. “Euthanasie is *simpel*. Voor: iedereen met een beetje verstand in zijn kop en een hart in zijn lijf. Tegen: de katholieken” (pg. 45-46). Alleen blijkt er een probleem met deze heldere antithese, aangezien de behandelende dokters niet langer katholiek zijn (pg. 46). Bovendien blijkt dat de vrijzinnige ideologie in abstracto iets heel anders is dan in concreto: Toms moeder heeft het er moeilijk mee iets waarvoor ze strijdt in het publieke domein ook effectief voor haar vader (in het private domein) op te eisen (pg. 45). Soms voelt ze zich schuldig tegenover de dokters, die ze officieel dan wel verwijt katholiek bekrompen te zijn, maar die eigenlijk streven voor het levensbehoud van haar vader, terwijl zij alles doet om hem te laten sterven. Ze is er helemaal niet meer zo zeker van of zij wel het enige juiste doet. Toch zet ze door, omdat het recht op euthanasie “[...] bijna een *religieuze* kwestie is voor [de familie]” (pg. 45, mijn cursivering). Hun ideologie is bijna een religie geworden. Dat verraadt opnieuw dat het socialisme eigenlijk meer weg heeft van het katholicisme dan het zelf wil toegeven.

Het veranderende politieke landschap heeft daarbij met het Vlaams Blok een extra speler moeten verwelkomen. Deze nieuwe partij wordt door Naegels

³ Naegels gebruikt deze frase met betrekking tot de democratische en republikeinse kiezers in de Verenigde Staten, maar ze kan hier ook prima op de Vlaamse situatie worden toegepast.

generationeel en sociaal gesitueerd. Enerzijds associeert de verteller het VB met Bompa. Hij is ontgoocheld in de socialistische partij en zijn kleinzoon vermoedt dan ook dat hij in het geheim op extreemrechts stemt. Tom distantieert zich uitdrukkelijk van zijn grootvaders gedachtegoed en blijft trouw aan zijn socialistische opvattingen, die “zuiver en onbuigzaam” heten te zijn (pg. 33). Op die manier komen het Vlaams Blok en het socialisme in elkaars verlengde te liggen: het zijn generationele mutanten van eenzelfde gedachtegoed. Anderzijds beschrijft hij het onderscheid tussen de kiezers van beide partijen als een verschil in opleidingsniveau: VB-kiezers zijn volgens hem traditioneel “Vlaamse volksmensen.” In tegenstelling tot de verteller hebben ze geen opleiding genoten en ze spreken geen Standaardnederlands, maar dialect, “[...] de taal van ruwe waarheid [...]” (pg. 48). Tom houdt er tegenover deze groep een ambigue houding op na. Vanuit zijn socialistische overtuiging is de volksmens “een ideaal” (pg. 48), maar als zelfverklaard intellectueel kijkt hij tegelijkertijd wat op hen neer. Hij wordt constant tussen deze twee kanten van zijn persoonlijkheid heen en weer geslingerd: “Hartelijk. (Oppervlakkig.) Warm. (Brallerig.) Open. (Windbuil.) Zo is de volksmens” (pg. 51). Op die manier schetst Naegels een beeld van een verscheurde socialistische familie: het oudere, volkse electoraat heeft zich tot het VB gewend, terwijl de socialistische partij geassocieerd wordt met jonge, hoogopgeleide mensen (vgl. Loobuyck 2009: 123-124).

Deze ideologische heterogeniteit in het Vlaamse landschap vormt de achtergrond waartegen het verhaal van de migrantenemancipatie zich ontrolt. Zij vormen een vierde en laatste speler. Hun komst is belangrijk, omdat alle politieke actoren die op dat ogenblik aanwezig zijn verplicht worden een positie tegenover hen in te nemen. Volgens Arnaut e.a. heeft het migratiethema de oude links-rechtsbreuklijn hervormd. Waar deze vroeger een tegenstelling verbeeldde tussen progressieven en conservatieven, is links nu veeleer ‘promigratie’ en rechts ‘contramigratie’ (Arnaut et al. 2009: 16). Dat zien we ook terugkeren in *Los*. Tom neemt zijn grootvader mee als vrijwilliger naar een inburgeringscursus. Als enige oudere volksmens valt Bompa meteen uit de toon tussen alle jonge, welstellende vrijwilligers (pg. 103). Het leeftijds- en klassenverschil tussen beide groepen wordt tijdens deze scène gekoppeld aan politieke verschillen, wanneer Bompa de nieuwkomers aanmaant weer huiswaarts te keren, terwijl de jongelingen zo hun best doen hen welkom te heten. Toch omzeilt Naegels ook hier al te eenvoudige dichotomieën door te demonstreren dat de jonge linksen evenzeer vatbaar zijn voor clichébeelden. Wanneer een Russische inwijkeling vraagt waarmee de Vlamingen haar geboorteland associëren, sommen de autochtone deelnemers aanvankelijk de grote culturele verdiensten van Rusland op. Bompa ondermijnt dat positivisme echter door Russen voor vernielers te verslijten (hij verwacht de doorsnee Russische burger met illegale migranten die hij in een

documentaire heeft gezien), waarna ook de andere Vlamingen zich al snel overgeven aan stereotypen over wodka en kalashnikovs. Blijkbaar is het onderscheid tussen links en rechts, jong en oud, toch niet zo eenduidig.

De komst van migranten is echter niet alleen van belang voor de verhouding tussen links en rechts: Naegels plaatst hen ook binnen het (historische) spanningsveld tussen socialisten en katholieken. Alhoewel de volkse Vlamingen als xenofob gekarakteriseerd worden, vallen ze voor het hoofdpersonage toch in dezelfde categorie als migranten, omdat ze hun sociale klasse delen; beide groepen zijn voor hem 'het volk' en verdienen dus evenveel krediet (pg. 54). Nochtans wordt deze sympathie voor moslimmigranten bemoeilijkt door hun religie. De socialistische familie Naegels-Lorreyne streeft zoals gezegd immers naar "[...] een vrijzinnig Vlaanderen, ontworsteld aan de beknottende obscurantistische greep *van welke godsdienst dan ook* [...]" (pg. 44, mijn cursivering). De migranten brengen echter een nieuwe religie, de islam, met zich mee. Daardoor komt de sympathie die de socialisten op basis van sociale klasse met de nieuwkomers koesteren onder druk te staan. Tom herinnert zich bijvoorbeeld Roger, een lagereschooldirecteur: "Roger was net als mijn ouders een man die godsdienst haatte. "Glimlachend zei hij tegen ons: 'De islamitische cultuur is van een hemelgerende hypocrisie, vergelijkbaar met de Vlaamse katholieke cultuur in de jaren vijftig'" (pg. 82). In het historische DNA van het socialistische gedachtegoed zitten blijkbaar elementen verborgen die sympathie met de moslimmigranten zowel mogelijk maken als bemoeilijken.

Doordat Roger zo'n duidelijk verband legt tussen de katholieken-toen en de moslims-nu, zien we hier Rothbergs theorie over de multidirectionale herinneringen aan het werk. Wanneer we de uitspraak op de assen van vergelijking en politiek affect trachten te situeren, kunnen we stellen dat het hier gaat om gelijkstelling (tussen het katholicisme en de islam) en competitie (tussen het socialisme en elke vorm van religie). Ook elders in de roman zien we dit mechanisme aan het werk. In hoofdstuk 18 herinnert Tom zich de hand-in-handbetogingen waar zijn school begin jaren negentig aan deelnam. Deze waren een reactie op de succesresultaten die het Vlaams Blok boekte, maar toch liepen voornamelijk jongeren mee die nog niet stemgerechtigd waren (pg. 76). De jongens van het Atheneum maken er echter al snel een kleine scholenoorlog van, wanneer ze leerlingen van het katholieke uniformcollege Sint-Lievens lastigvallen. Zij nemen niet deel aan de betoging, want "[o]ok de nazi's vonden in de Kerk een trouwe bondgenoot" (pg. 77). Tom en zijn vrienden vragen de scholieren van het katholieke onderwijs wat ze zouden doen "[a]ls morgen de nazi's door de straten marcheren, als de deportaties beginnen, als tienduizenden onschuldigen over de kling worden gejaagd [...]" (pg. 77). Net als Roger, verenigen zij de huidige situatie tot een gebeurtenis die zij uit het verleden kennen. Het

migrantentema wordt daarbij niet meer dan een speelbal om de oude geschillen tussen socialisten en katholieken voort te zetten: “De paus steunde Hitler, Sint-Lievens doet het weer!” (pg. 78).

Ook Bompa Lorreyne bezondigt zich al eens graag aan een historische vergelijking. Hij zet zijn ideaal – het socialisme van de jaren dertig – af tegen de nieuwkomers. Hij verwijt hen dat ze komen teren op het harde werk dat hij (de socialistische partij) verricht heeft in Vlaanderen. Tijdens de inburgeringscursus bijt hij hun toe: “[...] ga nu terug naar uw eigen huis. Als het daar nog niet zo mooi is als hier, *maak* het daar dan zo mooi als hier!” (pg. 111) Hoewel hij zich voor de uitval van zijn grootvader schaamt, neemt ook Tom de retoriek onbewust over. Wanneer de Arabisch-Europese Liga een herdenking organiseert van de bloedbaden in Sabra en Shatila, vindt hij dat een bedenkelijke actie. Protesten moeten volgens hem – net als bij de socialisten – gericht zijn op de belangen van mensen hier en nu, niet op die van groepen in andere werelddelen (pg. 85-86). Als de betoging bovendien nog eens uit de hand loopt, beoordeelt hij het geweld van de Palestijnse medestanders negatief ten opzichte van de discipline en zelfbeheersing van de socialisten (pg. 86-87). Volgens Tom was Camille Huysmans dan ook een veel verdienstelijkere aanvoerder dan Malcolm X of zij die in diens voetsporen willen treden (pg. 92).

Door de gebeurtenissen die hij als *écrivain-opiniemaker* (o.a. Naegels 2002b, 2002c, 2002d; Antonissen en Naegels 2002) verslagen heeft te combineren met het autobiografische verhaal van zijn socialistische grootvader, slaagt Naegels er in *Los* in de migrantenthematiek te compliceren. De auteur bedt de thematiek in binnen de ruimere Vlaamse context en toont de verschillende overlappingen en spanningen die ontstaan tussen katholieken, socialisten, VB'ers en migranten. Op die manier ontstijgt hij het publieke discours dat volgens Arnout e.a. te sterk in het binarisme tussen migranten en een homogeen Vlaanderen blijft hangen.

6. Vooroorlogse relaties, nieuwe ontmoetingen

Naast het verhaal van zijn stervende grootvader en het relaas van de rellen in Borgerhout, vertelt het hoofdpersonage Tom ook over zijn liefdesrelatie met de Pakistaanse Nadia. Hij leert haar kennen op de inburgeringscursus waar hij met zijn grootvader heen trekt. “Mijn wens om het legioen nieuwkomers het naar de zin te maken in hun nieuwe land, kreeg plots een zeer specifieke invulling” (pg. 112). Hun relatie fungeert als een *pars pro toto* voor de multiculturele samenleving. Voor Tom zijn zij “[...] het bewijs dat de liefde culturen overstijgt. Het symbool van de multiculturele, verdraagzame, open maatschappij. Een voorbeeld voor de wereld” (pg. 114). Toch loopt hun relatie niet van een leien dakje.

Nadia koestert een vorm van “koekjesdozenromantiek” vol kitscherige kaarsen en cadeaus, waar Tom als intellectueel op neerkijkt – ook al verafschuwt hij dat van zichzelf (pg. 55). Bovendien heeft het koppel een “onderwerpenprobleem” (pg. 56): niet zozeer een taalbarrière bemoeilijkt hun conversaties, als wel een schrijnend gebrek aan gemeenschappelijke interesses. Nadia heeft niet de minste belangstelling voor de zaken die haar nieuwe vriend bezighouden. Zeker wanneer op een dag blijkt dat ze niet weet wat de Holocaust is, moet Tom er zichzelf van overtuigen dat een dergelijk verschil in kennis geen obstakel voor de liefde vormt (pg. 95-96).

De verhouding tussen Tom en Nadia lijkt in veel opzichten echter verdacht veel op die van Toms Bompas en Bommas Lorreyne. De verteller omschrijft zijn grootouders als “[...] een typisch vooroorlogse relatie: een man en een vrouw die niets gemeen hadden, enkele maanden toevallig op elkaar verliefd waren, onmiddellijk trouwden en de rest van hun leven doorbrachten met elkaar te pesten” (pg. 98). Waar Toms grootmoeder houdt van dansen, vrienden maken en praten, geeft zijn grootvader de voorkeur aan natuurwandelingen, boeken lezen en nadenken (pg. 98). Bovendien is Bomma in tegenstelling tot haar man helemaal niet geïnteresseerd in politiek of actualiteit. Zoals Nadia niets over de Holocaust weet, lijkt haar het proces Dutroux volledig te zijn ontgaan (pg. 65-66). Haar echtgenoot treitert haar graag met deze desinteresse. Hij leest iets voor uit de krant en vraagt naar haar mening daarover, alleen maar om haar het schaamrood naar de wangen te jagen (pg. 99). Bomma krijgt echter het laatste woord wanneer Bompas zijn gehoor- en gezichtsvermogen verliest. Regelmatig confronteert ze hem ermee dat zo’n slimme man met zoveel interesses niet langer de krant kan lezen of naar het nieuws luisteren. Ze is dan misschien wel geen verstandige vrouw, maar zoals ze zelf zegt: “Ik heb één geluk, en dat is dat ik goed zie en goed hoor” (pg. 99-100). Zeker op het einde van het boek worden Bommas en Nadia zo expliciet aan elkaar gekoppeld, als laatstgenoemde het uitmaakt met Tom, omdat hij volgens haar een “intelligente” vrouw zoekt. Nadia zegt dat zij “andere kwaliteiten” heeft, waarop de verteller opmerkt: “(Ze ziet goed en ze hoort goed.)” (pg. 181).

De twee man-vrouwrelaties die in *Los* naar voren komen, zijn belangrijk omdat de positie van de vrouw in het multiculturele debat tot een soort dogma verworden is (Dequeecker 2009: 137). In de discoursvorming omtrent het Westen en het niet-Westen of Vlamingen en niet-Vlamingen zijn vrouwenrechten een vorm van symbolisch kapitaal waarmee autochtonen hun superioriteit ten opzichte van allochtonen proberen te bevestigen (Bracke en De Mul 2009: 68). Volgens deze redenering wordt de beschavingsgraad van een cultuur afgemeten aan de gelijke rechten die vrouwen hebben. Een probleem met dit argument is dat het ongelijkheden binnen de ‘superieure’ cultuur onder de mat veegt: verschillen in

tewerkstelling of de gapende loonkloof worden met de mantel der liefde bedekt teneinde het contrast met 'de ander' te onderstrepen (Dequeecker 2009). Ook in *Los* zien we het belang van gender aan het werk. Na de rellen in Borgerhout moet het hoofdpersonage verslag uitbrengen van de toenaderingsgesprekken tussen de Vlaamse en Marokkaanse gemeenschappen. Wanneer die wat stroef verlopen, merkt een Vlaamse deelnemer op dat "[...] dit gesprek beter [zou] lopen als er ook vrouwen aanwezig zouden zijn" (pg. 162). Een andere man sneert zelfs dat "[a]ls we allemaal volgens de islam zouden leven, dan sneden we onze vrouwen hun kut eruit en naaiden ze toe!" (pg. 162). De Vlaamse participanten onderschrijven dus het blanke superioriteitsgevoel op basis van gendergelijkheid. Toch bewijst de relatie tussen Bompa en Bomma Lorreyne dat ook de Vlaamse huishoudens niet zaligmakend zijn.

Daarnaast zijn de vrouwenfiguren in *Los* interessant omdat ze helpen het politieke niveau waarin de mannen gevangen blijven te overstijgen. Tom probeert wanhopig een plaats te vinden in het multiculturele Antwerpen door vriendschappen met alloctonen en Antwerpse volksmensen aan te knopen. Niettemin kan hij de vooroordelen die hij vanuit zijn opleidingsniveau jegens hen voelt moeilijk onderdrukken. Hij noemt de gewone mannen en vrouwen "agressieve marginalen die van deze straat het bolwerk van het Vlaams Blok maakten," maar berispt zichzelf meteen: "(Volksmensen, Tom! Je hebt sympathie en respect voor hen.)" (pg. 116). Ook wanneer hij alloctonen ontmoet bekruipt hem "[...] weer dat onbehaaglijke gevoel." "Wat is er mis met mij? Ik hou van deze mensen! Ze zijn het volk, de verworpene der etc." (pg. 58). Het hoofdpersonage blijft zo gevangen tussen zijn buikgevoel en het socialistische discours dat hem werd aangeleerd. Nadia daarentegen stapt argeloos een café vol Vlaams Blok-kiezers binnen. Moeiteloos charmeert ze alle tooghangers en ze palmt zelfs de grootste racisten in (pg. 121). Dat betekent echter niet dat de Pakistaanse vrouw het ideaal is van de onbevooroordeelde mens. Ook zij kent racistische reflexen. Alleen gaat ze daar heel wat complexer mee om dan Tom. Ze houdt bij hoog en bij laag vol dat ze iedereen "[...] respecteert [...] in haar hart [...]" (pg. 60). Daarmee verheft ze zich moreel zeker niet boven Tom, maar ze verliest zich ook niet in eindeloze redeneringen over hoe ze zich zou moeten gedragen of wat nu politiek (in)correct is.

Het is opvallend dat de laatste woorden van de roman door een vrouw worden uitgesproken. Wanneer Bompa Lorreyne uiteindelijk overlijdt – niet door euthanasie, maar door een zelfgekozen hongerdood om koppig aan zijn vrijzinnige idealen te kunnen vasthouden – markeert dat niet het einde van de roman. In kort bestek volgt nog het relaas van twee vrouwen die hun vrijheid herclaimen. De eerste is Nadia, die het uitmaakt met Tom omdat ze in te verschillende werelden leven. De tweede is Bomma Lorreyne, die "[h]aar veel te laat herwonnen

vrijheid viert [...] door de normale maaltijden te vervangen door snoep” (pg. 178). Ze vertoont steeds meer tekenen van dementie en laat zich langzaam maar zeker permanent omsluiten door die ene prachtige zomer waarin zij en Bompa op elkaar verliefd werden. In de laatste alinea van de roman zit ze in bad en ze spreekt tegen haar overleden echtgenoot: “‘Laat mij nu maar’, zegt Bomma. ‘Gij hebt genoeg gedaan. Ik zie nog goed. Ik hoor nog. Ik kan nog uit de voeten. Wees nu toch eens voor een keer in uw leven rustig. Leg u, kalmeer, geniet. Aanvaard. Ik ben er... Is dat niet genoeg?’” (pg. 183). “Leg u, kalmeer, geniet. Aanvaard.” Laat het *los*, lijkt Bomma te zeggen. Waar de hele roman onder een vorm van permanente hoogspanning en conflict – tussen autochtonen en allochtonen, mannen en vrouwen, katholieken en socialisten – staat, ademt het laatste hoofdstuk een vorm van berusting uit. De vrouw die zichzelf “geen slimme” noemt, lijkt de mannen in haar leven toch iets aan te leren: aanvaarding.

7. Conclusie

In gesprek met Frank Hellemans (2005: 62) reflecteert Tom Naegels over de vage grens tussen literatuur en journalistiek: “Een journalist gebruikt de werkelijkheid om een verhaal te vertellen terwijl een schrijver een verhaal gebruikt om iets over de werkelijkheid te vertellen.” In de literatuur moeten dan ook niet alle details kloppen, zolang de essentie maar juist is. Dat was ook het verweer dat hij in zijn essay “Opstand van een personage” tegen de kritieken van Abou Jahjah en Rachida Lamrabet gebruikte. *Los* voegt bepaalde reële gebeurtenissen creatief samen en creëert aldus een uniek perspectief op die feiten. Dat is in deze roman het specifieke perspectief van de hoogopgeleide, autochtone, mannelijke Vlaming.

Naegels (die tot het postpostmodernisme of de terugkeer van het realisme mag gerekend worden) laat in *Los* journalistiek en fictie samensmelten: hij smeedt reële gebeurtenissen die hij als journalist verslagen heeft om tot een roman. Daarin kan hij de journalist laten samenvallen met de *personne* Tom Naegels, wiens socialistische grootvader op sterven ligt. Doordat het hoofdpersonage uitgebreide aandacht besteedt aan het verleden van zijn grootvader, activeert de roman de genealogische modus: de sterk verzuilde maatschappij van de jaren vijftig met harde tegenstellingen tussen katholieken en socialisten wordt in herinnering geroepen. Op die manier komt in de roman een veel complexer beeld van Vlaanderen naar voren dan de homogene monoliet die volgens Arnaut e.a. in de pers hoogtij viert. Toch vormen ook deze identitaire categorieën geen stevige houvast meer. In *Los* legt de verteller de nadruk op de ontzuiling die in het maatschappelijke landschap heeft toegeslagen. Men blijft wel denken in opposities tussen socialisten en katholieken, maar vaak snijdt dat geen hout.

Het socialisme waarmee de grootvader zich identificeerde stelt nog maar weinig voor en de grens tussen katholieken en socialisten is dunner dan voorheen. Bovendien heeft de huidige generatie 'linksen' zich intellectueel onttrokken aan het volkse milieu waaruit ze voortvloeit.

Toch blijven de oude tegenstellingen tussen katholieken en socialisten een belangrijke rol spelen in de relatie tot de allochtone bevolking. De "grote linkse filosoof" Tom Naegels wil vanuit zijn socialistische sympathieën met de lagere klassen – waartoe de allochtone gemeenschap in *Los* duidelijk behoort – vreemdelingen in zijn hart sluiten. Toch merkt hij al snel dat er daarbij onvoorziene factoren opduiken. Als socialist is hij immers tegen (katholieke) religie, maar de nieuwkomers brengen ook hun eigen geloof mee. En dan is er nog het machismo dat hij zo verafschuwt, maar dat in de roman wel heel duidelijk met Marokkanen geassocieerd wordt. De blanke, socialistische Vlaming komt zo tussen verschillende discoursen vast te zitten. In dat opzicht is *Los* een politieke roman zoals Naegels (1999: 42) die in "De neurose van de serial killer" beschreef: het hoofdpersonage wordt in de ruimere maatschappij ingebed. Toch breekt de roman een lans om niet in politieke patstellingen te blijven hangen. Op het einde wordt de figuur van de grootvader (en bij uitbreiding Tom) ingeruild voor die van de grootmoeder (en bij uitbreiding Nadia). Zij trekt zich niets aan van het politieke gehakketak waar haar man zoveel om geeft (en waarvoor hij zelfs bereid is een hongerdood te sterven) en kiest ervoor de zaken gewoon hun natuurlijke loop te laten nemen. Op die manier probeert de roman de politieke complexiteit die zij zelf aan het licht gebracht heeft meteen weer te ontstijgen.

In *Los* zien we kortom hoe Naegels het actuele thema omtrent de multiculturele samenleving koppelt aan de conventies van de genealogische roman. Zoals hij zelf al aangaf in *Yang* blijft literatuur in Vlaanderen uiterst begaan met haar eigen identiteit, taal en verleden. Dat is een element waar een theorie over migratieliteratuur in Vlaanderen rekening mee moet houden. Het multiculturele heden wordt verbonden met het Vlaamse verleden. Hier gebeurt dat door de historische verdeeldheid van Nederlands-België in herinnering te roepen. Op die manier kan de veronderstelde homogeniteit van de Vlaamse identiteit onderuit worden gehaald en van daaruit wijst de roman de mogelijkheden en beperkingen van interculturele solidariteit (bv. op basis van sociale klasse of religie). In dat opzicht bestaat er niet zoiets als een Vlaamse identiteit, maar Vlaamse identiteiten: een socialistische, katholieke etc. Toch lijkt *Los* vooral te tonen dat men deze identitaire categorieën moet loslaten voor het welslagen van de multiculturele samenleving. De vrouwelijke personages – die zich weinig van politiek aantrekken – lijken de enige figuren die succesvolle relaties kunnen aanknopen. Zij tonen aan dat het water tussen allochtonen en volksmensen misschien minder diep is dan de mannelijke 'intellectuelen' geloven. Op die manier is *Los* een

politieke roman die het politieke niveau probeert te overstijgen. Zoals Naegels zelf aangeeft: "Als je het eigen groot gelijk loslaat, wordt het leven makkelijker. Hoe lossier je je voelt, hoe minder belang je hecht aan uiterlijk vertoon en hoe evidentier het is om je verbonden te voelen met mensen" (Hellemans 2005: 62).

Bibliography

- Antonissen, Dimitri en Tom Naegels. 2002. "'Zoveel mensen en zo vredelievend.'" *Het Laatste Nieuws* 30 nov. 2002: 18.
- Arnaut, Karel, Sarah Bracke, Bambi Ceuppens, Nadia Fadil, en Meryem Kanmaz. 2004. "De Vlaamse identiteit is een mythe." *De Standaard* 9 nov. 2004: 25.
- Arnaut, Karel, Sarah Bracke, Bambi Ceuppens, Sarah De Mul, Nadia Fadil en Meryem Kanmaz. 2009. "Het gekooide Vlaanderen. Twintig jaar gemist multicultureel debat." *Een leeuw in een kooi*. Eds Karel Arnaut, Sarah Bracke, Bambi Ceuppens, Sarah de Mul, Nadia Fadil en Meryem Kanmaz. Antwerpen: De Bezige Bij. 7-25.
- Bell, Duncan S.A. 2003. "Mythscapes: Memory, Mythology, and National Identity." *The British Journal of Sociology* 54(1): 63-81.
- Boehmer, Elleke en Sarah De Mul. 2014. "Towards a Neerlandophone Postcolonial Studies." *DiGeST: Journal of Diversity and Gender Studies* 1(1): 61-72.
- Boletsi, Maria, Isabel Hoving, Liesbeth Minnaard en Sarah De Mul. 2015. *De lichtheid van literatuur: engagement in de multiculturele samenleving*. Leuven: Acco.
- Bracke, Sarah en Sarah De Mul. 2009. "In naam van het feminisme. Beschaving, multiculturaliteit en vrouwenemancipatie." Eds Karel Arnaut, Sarah Bracke, Bambi Ceuppens, Sarah de Mul, Nadia Fadil en Meryem Kanmaz. 68-93.
- Brems, Elke. 2006. "A Flemish Tale: Flemish Roots-Literature and the Dismantling of Flemish Identity." *Dutch Crossing: Journal of Low Countries Studies* 30(2): 295-305.
- _____. 2011. "The Genealogical Novel as a Way of Defining and/or Deconstructing Cultural Identity: Flemish Fiction since 1970." *Memory Studies* 5(1): 74-85.
- Brems, Hugo. 2006. *Altijd weer vogels die nesten beginnen: geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*. Amsterdam: Bakker.
- Ceuppens, Bambi. 2006. "Allochthons, Colonizers, and Scroungers: Exclusionary Populism in Belgium." *African Studies Review* 49(2): 147-186.
- Cloostermans, Mark. 2005. "Optimisme tegen beter weten in." *De Standaard*, 24 maart 2005: 7.
- Couttenier, Piet. 1999. "Nationale beelden in de Vlaamse literatuur van de negentiende eeuw." *Nationalisme in België. Identiteiten in beweging 1780-2000*. Eds Kas Deprez en Louis Vos. Antwerpen: Houtekiet. 60-69.
- Dequeecker, Ida. 2009. "Als de gelijkheid van man en vrouw verwordt tot dogma. Bedenkingen bij het debat over universele waarden, de multiculturele samenleving en het feminisme." Eds Karel Arnaut, Sarah Bracke, Bambi Ceuppens, Sarah de Mul, Nadia Fadil en Meryem Kanmaz. 136-148.
- Doyle, Jon. 2017. "The Changing Face of Post-Postmodern Fiction: Irony, Sincerity, and Populism." *Critique: Studies in Contemporary Fiction* 59(3): 259-270.
- "Enquête over de stand van zaken in de Vlaamse literatuur." 2001. *Yang* 37(4): 626-653.
- Forsdick, Charles. 2015. "Beyond Francophone Postcolonial Studies: Exploring the Ends

- of Comparison.” *Modern Languages Open*. 18 december 2017. <<https://www.modern-languagesopen.org/articles/10.3828/mlo.v0i0.56/>>.
- Forsdick, Charles en David Murphy, eds. 2003. *Francophone Postcolonial Studies: A Critical Introduction*. Londen: Arnold.
- Frank, Søren. 2008. *Migration and Literature: Günter Grass, Milan Kundera, Salman Rushdie, and Jan Kjærstad*. New York: Palgrave Macmillan.
- Gerard, Emmanuel. 2006. “De democratie gedroomd, begrensd en ondermijnd: 1918-1939.” *Nieuwe geschiedenis van België II: 1905-1950*. Eds Michel Dumoulin, Emmanuel Gerard, Mark Van den Wijngaert en Vincent Dujardin. Tiel: Lannoo. 869-1122.
- Ham, Laurens. 2015. *Door Prometheus geboeid. De autonomie en autoriteit van de moderne Nederlandse auteur*. Hilversum: Literatoren.
- Hellemans, Frank. 2005. “Ik durf nu eindelijk voluit te zeggen wat ik te zeggen heb.” *Knack* 6 apr. 2005: 62.
- Herman, Luc en Bart Vervaeck. 2005. *Vertelduivels: handboek verhaalanalyse*. Brussel: VUB-Press.
- Huyse, Luc. 2003. *Over politiek*. Leuven: Uitgeverij Van Halewyck.
- Laclau, Ernesto. 1990. *New Reflections on the Revolution of Our Time*. London: Verso.
- Lamrabet, Rachida. 2008. “Tom, kom buiten spelen.” *De Standaard* 3 okt. 2008: 44.
- Loobuyck, Patrick. 2009. “De immigratiesamenleving als uitdaging voor de sociaaldemocratie.” *Rood zonder roest: een sociaaldemocratie voor de 21e eeuw*. Eds Carl Devos en Rudi Vander Vennet. Leuven: Uitgeverij Van Halewyck. 123-134.
- Louwerse, Henriëtte. 2007. *Homeless Entertainment: On Hafid Bouazza's Literary Writing*. Oxford: Lang.
- _____. 2013. “‘Een nieuwe taal voor een urgent verhaal’: Over de samenspraak van tekst en context bij Robert Vuijsjes *Alleen maar nette mensen*.” *Werkwinkel. Journal of Low Countries and South African Studies* 8(1): 83-99.
- McLaughlin, Robert L. 2004. “Post-Postmodern Discontent: Contemporary Fiction and the Social World.” *Symplokē: A Journal for the Intermingling of Literary, Cultural and Theoretical Scholarship* 12(1-2): 53-68.
- Meizoz, Jérôme. 2007. *Postures littéraires. Mises en scène modernes de l'auteur*. Genève: Slatkine Érudition.
- Minnaard, Liesbeth. 2008. *New Germans, New Dutch: Literary Interventions*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Montessori, Nicolina Montesano, Rob de Lange en Hans Schuman. 2012. *Kritische discoursanalyse: de macht en kracht van taal en tekst*. Brussel: ASP.
- Mulders, Jean-Paul. 2005. “Los – Tom Naegels.” *Het Laatste Nieuws* 23 apr. 2005: 54.
- Mul, Sarah De. 2008. “Over racisme en sociaal-realisme in *Los*.” *De Standaard* 16 okt. 2008. 27 juni 2017. <http://www.standaard.be/cnt/dmf16102008_134>.
- _____. 2015. “Politiek of authentiek? Multiculturele desoriëntatie en het egodocument in *Los* van Tom Naegels en *Missie* van David Van Reybrouck.” Eds Maria Boletsi, Isabel Hoving, Liesbeth Minnaard en Sarah De Mul. 25-50.
- Murdoch, H. Adlai en Anne Donadey. 2005. *Postcolonial Theory and Francophone Literary Studies*. Gainesville: University press of Florida.
- Naegels, Tom. 1998. “Een hypertext van stereotypen. Over drie hedendaagse neuroses: tijdsgeest, jongerencultuur, en de bijbehorende literatuur.” *Yang* 34(1): 125-30.
- _____. 1999. “De neurose van de serial killer. Over tijdgeest en psychopaten en politiek-in-literatuur.” *Neerlandica Extra Muros* 37(2): 41-45.

- _____. 2002a. "Burenruzie levert u (misschien) reis naar Spanje op." *Het Laatste Nieuws*, 29 aug. 2002: 12.
- _____. 2002b. "Arabisch-Europese Liga wil weer betogen." *Het Laatste Nieuws* 10 sep. 2002: 2.
- _____. 2002c. "Arabisch-Europese Liga herdenkt slachtingen Sabra en Chatila." *Het Laatste Nieuws* 11 sep. 2002: 12.
- _____. 2002d. "Massale belangstelling van internationale pers." *Het Laatste Nieuws* 30 nov. 2002: 18.
- _____. 2002e. "Groeten uit Borgerhout!" *Het Laatste Nieuws* 28 dec. 2002: 20.
- _____. 2005a. "Kerstessay. De waardestaat, aflevering 1: 'Links heeft de vijand binnengelaten.'" *Tom Naegels*. Ed. Etienne Claeys. Documentatiemappen Vlaamse en Nederlandse auteurs 2005(3). Antwerpen: VLABIN. 48-50.
- _____. 2005b. "Kerstessay. De Waardestaat, aflevering 4: 'Alle mensen worden broeders.'" Ed. Etienne Claeys. Documentatiemappen Vlaamse en Nederlandse auteurs 2005(3). Antwerpen: VLABIN. 57-58.
- _____. 2005c. *Los: roman*. Antwerpen: Manteau.
- _____. 2008. "Opstand van een personage." *De Standaard* 17 okt. 2008: 26.
- Nora, Pierre. 1989. "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire." Vert. Marc Roudebush. *Representations* 26: 7-24.
- Overstijns, Jeroen. 2005. "De mens voorbij de mening." *De Tijd* 2 apr. 2005: 20.
- Preter, Jeroen de. 2005. "'Ik voel niet de minste behoefte om een kunstenaar te zijn.'" *De Morgen* 16 maart 2005: 4.
- Ray, Sangeeta. 3 maart 2014. "Postcolonial Studies." *State of the Discipline Report*. Eds Ursula Heise et al. 18 dec. 2017. <<https://stateofthediscipline.acla.org/entry/post-colonial-studies>>.
- Roox, Gilbert. 2005. "Ik ben geen gettoheld." *Tom Naegels*. Ed. Etienne Claeys. Documentatiemappen Vlaamse en Nederlandse auteurs 2005(3). Antwerpen: VLABIN. 14-17.
- Rothberg, Michael. 2009. *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford: Stanford University Press.
- _____. 2011. "From Gaza to Warsaw : Mapping Multidirectional Memory." *Criticism* 53(4): 523-548.
- _____. 2013. "Remembering Back. Cultural Memory, Colonial Legacies, and Postcolonial Studies." *The Oxford Handbook of Postcolonial Studies*. Ed. Graham Huggan. Oxford: Oxford University Press. 359-379.
- Rymenants, Koen. 2006. "Tom Naegels." *Kritisch Literatuur Lexicon*. Ed. Ad Zuiderent. Alphen aan den Rijn: Samson. 1-9.
- Torres, Pedro-Ruiz. 2002. "Political Uses of History in Spain." *Political Uses of the Past: The Recent Mediterranean Experiences*. Eds Jacques Revel en Giovanni Levi. Londen: Routledge. 95-117.
- Vaessens, Thomas. 2009. *De revanche van de roman: literatuur, autoriteit en engagement*. Nijmegen: Vantilt.
- Vervaeck, Bart. 2014. "En garde. Poëtica's voor een nieuwe roman." *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 130(1): 73-95.
- Vlasselaers, Joris. 1990. "De romanpoëtica in Vlaanderen (1840-1880): Een onderzoek naar de functionaliteit van een genre." *Vlaamse literatuur van de negentiende eeuw. Dertien verkenningen*. Eds A. Dprez en W. Gobbers. Utrecht: HES. 142-155.